

Tento text je doplňujícím textem k předmětu „Rodina v sociálním kontextu“ a je určen pouze ke studijním účelům, autorka textu: Alice Prokopová; zdroje (a zároveň velmi doporučená literatura): Říčan, P.: Cesta životem, Helus, Z.: Psychologie, Šimek, J.: Lidské pudy a emoce

Koncepce vývojových krizí

Životní cesta není jen plynulý sled událostí; pro pochopení některých vývojově psychologických souvislostí životních situací, událostí, změn atd. je užitečné její **členění do etap (fází)**. Z biodromálního hlediska je důležitá i návaznost a souvislost jednotlivých fází. Toto členění podle vývojových fází = **periodizace** (perioda=období); přechod mezi jednotlivými fázemi = **(vývojový) mezník**; podle hlediska: mezník - biologický, sociální a psychologický (též periodizace: biologická, sociální a psychologická); pro účely biodromální (resp. vývojové) psychologie jsou významné zejména periodizace či periodizační systémy **psychologické**: např. periodizace kognitivního vývoje (např. nejznámější - Piagetův periodizační systém), periodizace morálního vývoje (nejznámější - Kohlbergův periodizační systém; Kohlberg v něm vychází z Piagetova zkoumání vývoje morálky a Piagetovy periodizace morálního vývoje), a dále dosud nepřekonaná (a bohužel často nedostatečně a zjednodušeně chápáná) Freudova periodizace psychosexuálního vývoje.

Snad nejznámější a nejužitečnější (z hlediska biodromálního přístupu) je slavná Eriksonova periodizace: rozdělení životní cesty na 8 fází podle tzv. **psychosociálních krizí**. V roce 1950 vydal německý (dánského původu) psychoanalytik (žák a analyzand Anny Freudové) **Erik Homburger Erikson** (1902 – 1994) v New Yorku knihu *Childhood and Society* (Dětství a společnost), jejíž kapitola *Osm věků člověka* (překlad najdete v souboru *erikson.rtf*) se stala slavnou a na dlouhou dobu (dosud) významně ovlivnila dění ve vývojové (resp. biodromální) psychologii. Erikson zde navrhl (a později dostatečně vyjasnil) svou strukturu vývoje osobnosti, kterou pojímá jako osm stádií. Každé stadium je popsáno v podobě psychologické krize, která zahrnuje dva konfliktní póly. Stejně jako každá krize, i Eriksonova stadia obsahují jak pozitivní potenciál růstu, tak i prvky ohrožení. Růst nastává tehdy, je-li konflikt přiměřeně (tj. alespoň na nějaké přijatelné úrovni) vyřešen. Jeho vyřešení přináší jedinci novou sílu, mohutnost (nebo dle Erikson 1964: *virtue=ctnost*), lze i říci: lepší růstové dispozice do dalšího období. Prvky ohrožení spočívají v uhýbání člověka před patričním řešením konfliktu (resp. v takovém působení blízkého sociálního okolí, které k tomuto uhýbání vedou); takovýto negativní výsledek člověka do dalšího vývoje oslabuje, a pokud není problém napraven, jeho psychosociální vývoj může stagnovat. Způsob, jak problém (s nevyřešeným nebo „pseudovyřešeným“ konfliktem v té či oné fázi) napravit, vyžaduje návrat „po vlastních stopách“ k bodu, kdy k negativnímu řešení došlo, a (zpětně) hledání účinnějších přístupů k dosud nerozřešenému konfliktu. Jinými slovy by se též dalo říci, že podle Eriksona různá stadia přinášejí různé vývojové úkoly, nastolují různá hlavní témata, která vycházejí – a to v každém stadiu – z krizového protikladu přímo v psychice, v osobnosti. Zde je podle něj rozhodující střet, do kterého se sice promítnou i biologické a sociální hybné síly, ale který je především psychologický a vede k restrukturační, reorganizaci psychického života člověka.

1. Základní důvěra oproti nedůvěře

Ústředním tématem počátečního období života (přibližně od narození do necelého 1 roku) je téma převahy bazální důvěry nad bazální nedůvěrou. Podstata tkví v tom, že veškeré jevy a události sociálního okolí se dítěti v tomto věku spojují s prožitkově přesvědčivou vnitřní jistotou dobra, s pocitem přináležitosti (k matce, otci, „k nám“); s jistotou možnosti „spoléhání se“ (=confidence) na ochranu a péči; to je možné tehdy, je-li chování pečující osoby (matky nejčastěji) předvídatelné; dítě se učí důvěřovat této osobě a posléze i důvěřovat sobě. S trochou zjednodušení lze říci, že tento základní pocit důvěry generalizuje na *základní pocit důvěry ve svět lidí*. Naopak konstituování počátečních základů osobnosti dítěte v převládajícím pocitu bazální nedůvěry je pochopitelně nepříznivým vnitřním východiskem pro přechod k dalším, vyšším fázím jeho osobnostního vývoje.

2. Autonomie oproti zahanbení a pochybnostem

Tématem druhé fáze vývoje (přibližně do 3 let) je převaha rodící se autonomie nad studem a pochybnostmi. Dítě – aspoň do jisté dostatečné míry vybavené zdravým pocitem důvěry – plynule přechází k vytváření elementárního pocitu autonomie ve vztazích k druhým lidem. Dítě se v tomto věku pouští do nových činností – chůze, mluvení a pro tento věk velmi významné: učení se vyměšování; to vše úzce souvisí s utváření počátků autonomie. Jejím doprovodným znakem jsou projevy vzdoru, kterým dítě projevuje nelibost právě s omezováním projevů autonomie. Vzdor je tedy v tomto smyslu naprosto přirozeným jevem; zároveň je ale také jevem, který okolí může posuzovat jako něco obtížného, nedovoleného, něco, co je potřeba v zárodku potlačit. Mnoho dětí se tak dostává se svým počátečním úsilím o autonomii do konfliktů a střetů. Začíná být „vychováno“; tvrdé, drastické potlačování projevů vzdoru vždy a za každou cenu – to je nepříznivý faktor blokování popř. deformace rozvoje autonomie. Vzdor je potřeba chápat v jeho přirozených vývojových souvislostech a snažit se spíše redukovat takové situace, které vedou k extrémním projevům vzdoru, popř. naučit se adekvátně odvádět pozornost dítěte k něčemu jinému apod. To ovšem v žádném případě neznamená, že se pro toto období mají pečující osoby (nejčastěji rodiče) veškerých výchovných ambicí vzdát a nechat dítě „ať si dělá co chce“; jde o to, aby se rodiče v konfliktech a střetech s rodící se autonomií dítěte chovali citlivě a zároveň byli schopni dítěti stanovovat hranice; lze říci: důležitá a žádoucí je „laskavá kontrola“, tedy: „ani ne bez laskavosti ale ani ne bez kontroly“ – toto je pro vychovávajícího mimořádně těžká situace, kdy se musí vyhnout jak autoritářské tvrdosti tak bezbřehému liberalismu a „výchově bez hranic“. Tam, kde je sociální okolí vůči projevům autonomie dítěte necitlivé, případně je jimi pohoršeno, vylekáno, rozhněváno atp., tam vzniká nebezpečí, že dítě si s pocity autonomie bude spojovat i pocity zahanbení a pochyb, případně úzkost a strach; vztah k vlastní autonomii tak může být již v zárodku narušen a osobnostní vývoj v jedné ze svých klíčových dimenzí blokován (ovšem určitě ne nenapravitelně!).

3. Iniciativa oproti pocitům viny

Předškolní období je fází, kdy je v popředí konflikt mezi iniciativou dítěte a pocity viny. Iniciativa přidává k autonomii kvalitu podnikání, plánování, zdolávání úkolu apod. S opojením prvopočáteční iniciativou (známá expanze aktivity a iniciativy v předškolním věku) úzce souvisí i prvopočáteční zkušenost s pokušením, prohřeškem, vinou. Tam, kde blízké okolí navodí v dítěti převahu zážitků a zkušeností, že iniciativa vesměs znamená něco nežádoucího, problematického, znepokojujícího, tam, kde je dítě až příliš často a výrazně nuceno uvědomovat si, „že je vinno“, tam může dojít k podlomení prvopočáteční iniciativy; vyvíjí se příliš silné, přísné a tvrdé svědomí („Fakt, že lidské svědomí zůstává částečně infantilní po celý život, je podstatou lidské tragédie... neboť nadja dítěte může být primitivní, kruté a nekompromisní“ - Erikson). Téma iniciativy je neoddelitelně spojeno s uvědomováním si pravidel, řádu, norem a zásad, s utvářením mravního citění a usuzování. Hlavním projevem selhání ve třetím období života je (podle Eriksona) rezignace, ztráta iniciativy, a především po celý život se projevující nepřiměřené pocity viny. Ještě poznamenejme, že v tomto období jsou pro dítě velice důležitými lidmi učitelé; ti mohou velmi významně ovlivnit průběh a výsledek řešení vývojového úkolu v tomto období (pozitivně – ve směru facilitace iniciativy, ovšem i negativně – směrem k pocitům méněcennosti).

4. Pracovitost oproti pocitům méněcennosti

Ústředním tématem čtvrté fáze vývoje osobnosti („školní dítě“, přibližně 6 – 15 let) je téma převahy pracovní snahivosti a jejích výsledků nad pocity méněcennosti. Dítě, které (na jisté úrovni zdravě) rozvinulo svoje projevy iniciativnosti, dospívá (mj. také v souvislosti se vstupem do školy) k vyššímu stadiu své realizace ve vztazích s okolním světem. Mnohem výrazněji než tomu bylo dřív se vyhraňují požadavky a úkoly, jejichž adekvátní zvládnutí je důležitou podmínkou pozitivního sebehodnocení dítěte a pocitu vnitřního zadostiučinění. Do vztahů s okolním světem vstupují významné aspekty (více než tomu bylo dříve), a to: srovnávání se s vrstevníky, soutěžení s druhými, radost z dosaženého úspěchu i strach z neúspěchu. K ohrožení zdravého vývoje osobnosti může docházet v tom případě, když pracovní snahivost svým průběhem, výsledky a odezvami (zpětná vazba) není dostatečně aktivována, ale naopak: již v zárodku podlamována, potlačována. Podlamování snahivosti jako důležitého životního aspektu daného období opakujícími se neúspěchy (nebo jen relativními neúspěchy – třeba v případě nadměrného, neadekvátního apelování na výkon a úspěch ze strany dospělých) mohou vést k pocitům „nestačím na to“, „jsem

horší než druzí“, „tohle nikdy nedokážu“ atp. Tyto pocity pak logicky ústí v pocity méněcennosti. Tam, kde se nízké sebehodnocení spojené s pocity méněcennosti stane rysem osobnosti, působí pak nadále jako rizikový faktor vedoucí v situacích plnění úkolu, podávání výkonu apod. k apatii a rezignaci nebo k vyhýbání se úkolům a nárokům (popř. k obviňování okolí z předpojatosti a nespravedlnosti). Nepříznivé důsledky působení tohoto faktoru mohou dlouhodobě přetrvávat a negativně ovlivňovat další životní období.

5. Identita oproti konfuzi rolí

(pozn.: konfuze=zmatení, zmatek, neuspořádanost)

Hlavním tématem páté fáze vývoje osobnosti (přibližně 15 – 21 let) je téma převahy osobní identity nad neuspořádaností různých rolí. Termínem *osobní identita* rozumíme vědomí sebe sama, založené na základních, vyhraněných (resp. vyhraňujících se) životních postojích a stanoviscích, na plánech životní cesty, klíčových vztazích, hodnotách, názorech apod. Vytvoření osobní identity završuje toto období a je důležitým předpokladem pro přechod do další fáze. Významným faktorem vytváření osobní identity jsou (mj.) vzory a ideály, mezi nimiž se člověk rozhoduje (pro toto období je charakteristické nejprve střídání vzorů a ideálů). Specifické ohrožení představuje v tomto období konfuze životních rolí (jejich nesoudržnost, neuspořádanost), k níž dochází zejména tehdy, když se mladý člověk nedokáže orientovat v různosti vzorů popř. nároků, kterými jej vymezují různé vztahy a sociální skupiny, uplatňující vůči němu leckdy neslučitelná a protichůdná očekávání. To se může projevit ve zvýšeném podléhání situačním vlivům („jednou ti podruhé oni“), jinak řečeno: ve zvýšené závislosti na momentálních okolnostech a tlacích. Nedostatečně konstelovaná osobní identita a převaha konfuze rolí mohou v dalším životě vést k vnitřní nestabilitě, oslabenému sebeovládání, k nedostatku „pevnosti“, spolehlivosti a stálosti.

6. Intimita oproti izolaci

Vůdčím tématem šesté fáze (přibližně 21 – 35, raná dospělost) je téma intimity a její převahy nad izolací. Obzvláště ten člověk, který nedospěl ke své osobní identitě, není v nejhlubším slova smyslu schopen navázat a prožít skutečně intimní svazek, což je samozřejmě závažným ochuzením jeho života. To může vést k pocitům izolace, k pohlcenosti vlastními problémy, které mu nedovolují, aby „vyšel ze sebe sama do života druhého a nechal druhého vejít do života svého“. Tato pohlcenost pocity izolace (i s jejími důsledky) se pak bohužel promítá do manželství („dva lidé vedla sebe, nikoli spolu“) a může podlamovat a narušovat vztah k dětem.

7. Generativita oproti stagnaci

Ve středním věku (přibližně 35 – 55) mluvíme o „fázi životního vrcholu“; tím se rozumí, že člověk v tomto období produkuje, tvoří a přetváří – je tedy generativní (též: produktivní), a to v několikerém slova smyslu: jednak biologicky – většinou se stává rodičem, také mezilidsky v širším slova smyslu – do svých potomků vkládá něco ze sebe tím, jak je vychovává, tím, k čemu je vede, v čem ovlivňuje jeho životní cestu. Další význam slova generativní můžeme vidět v tom, že ve svém povolání produkuje výsledky, hodnoty, nějaký přínos. Hlavním tématem této sedmé fáze je tedy generativita, a to v její převaze nad stagnací. Je samozřejmé, že člověk má tendenci o různých aspektech své generativity pochybovat, může i dojít ke zklamáním a otřesům. To, co hrozí, je stereotypní prázdnota, ztráta tvůrčího impulsu, v širším pojetí: ztráta pocitu smysluplnosti. To je v určitých životních momentech a na omezenou (relativně krátkou) dobu naprosto normální. Je však nutné naučit se obnovovat síly a pokusit se v takových chvílích či situacích o nová řešení, o nové pohledy na problematiku, tíživé situace, naučit se i těžké životní situace přijímat jako výzvu k pozitivní změně, k pozitivnímu obratu. Kdo toto nechce nebo není schopen dokázat, ten je ohrožen stagnací, která bere člověku sílu a životadárnou energii, vyplývající z pocitu smysluplnosti bytí.

8. Integrita oproti zoufalství

Tématem závěrečné, osmé fáze životní cesty člověka, je převaha integrity nad pocity zoufalství. Je to období sklonku života, který však stejně jako jiná období může (a má) aspirovat na životní plnost. Ta je v hledání a nalezení životní integrity: ve vnitřním bohatství zkušeností, nadhledu, v uvážlivé moudrosti, velkorysosti, samozřejmě laskavosti a pokoře – tedy v takových hodnotách, k nimž starého člověka dovedlo to, co prožil a pochopil. Jeho objevená a vyjádřená integrita je velkým bohatstvím pro druhé, kterým může tyto hodnoty předávat. Tam, kde se dosažení integrity nepodaří, tam je starý člověk ohrožen stavou zoufalství, protože jeho život končí a strach z konce a úzkost spojená s myšlenkou na smrt přehlušuje vše ostatní.